

UN SIGILIU BIZANTIN INEDIT DESCOPERIT LA OLTINA (JUD. CONSTANȚA)

DE
COSTEL CHIRIAC

CUVINTE CHEIE: Lead seals, Paradunavon = Dobrogea, Katakalon, Katepano.

Muzeul de Istorie Națională și Arheologie din Constanța a achiziționat, recent, un sigiliu bizantin de plumb care va fi prezentat în aceste rânduri¹.

Obiectul a fost descoperit, întâmplător, în zona comunei Oltina (jud. Constanța), situată în colțul de sud-vest al Dobrogei și în vecinătatea malului drept al fluviului Dunărea (fig. 2, nr. 2)². Punctul în care a fost găsit sigiliul se numește „Cetatea de la Capul dealului” și este o fortificație din perioada romană târzie și bizantină, situată chiar pe malul Dunării, la 35 km nord-vest de Silistra (*Dristra, Dorostolon, Durostorum*) și la 4 km vest de Oltina (*Altina*) – fig. 2. Din acest punct provin mai multe monede romane și bizantine (sec. IV-XI) precum și alte două sigilii de plumb inedite³.

Sigiliul respectiv are diametrul de aproximativ 2,5 cm și prezintă unele rupturi la extremitățile canalului sigilar (fig. 1: A, B.). Greutatea piesei este de 9 gr. iar culoarea plumbului este cenușiu închis, de bună calitate. Câmpul sigiliului este de aproximativ 2,2 cm fiind marcat de un cerc punctat. Literele sunt bine reliefate, ceea ce ne permite o lectură relativ facilă, deși unele din ele sunt distruse. Iată descrierea celor două fețe (fig. 1: A, B.).

Avers: Imaginea frontală a Sf. Dumitru, cu nimfă, armură și mantie redată punctat. În mâna dreaptă sfântul ține o lance, iar cu stânga sprijină un scut. Inscripția de pe avers a fost realizată în două registre, cel din stânga fiind distrus. În dreapta se observă clar: ...ΤΡΙΟC. Se poate reconstitui, totuși, cu siguranță: [‘Ο ‘Αγιος Δημή]τριος. În traducere: „Sfântul Dumitru”.

Revers: Inscripția din interiorul cercului punctat este dispusă pe șapte rânduri orizontale. Se poate citi și întregi lesnicios următorul text:

†K . . Θ	†K[(ύρι)ε β(οή)]θ(ει)
ΓΡΓ.....	Γριγ[οριω]
ΠΑΤΡΙ . Ιω	πατρι[κ]ίω
ΑΝΘΥΙΑΤ, .	ανθυπάτ(ω) [(καλ)]
ΚΑΤΕΠΑΝ .	κατεπάν[ω]
Τ,Μ . VP,KA	τ(θ) Μ[α]υρ(ο)κα –
Τ . ΚΑΛ ...	τ[ά]καλ(ον)

În traducere: „† Doamne, ajută robului Tău, Grigore Mavrokatakalon, patriciu, fost consul și katepano”.

¹ Sigiliul este înregistrat cu numărul de inventar: 65555.

² Localitatea Oltina a fost identificată cu *Altinum* din *Not. Dign., Or.*, XL, 28, ca sediu al unității navale *militēs nauclarii Altinenses* și cu *Αλτῖνα*, fortăreață bizantină, menționată de Procopius, *De aedif.*, IV, 7, 9. Vezi, de asemenea: *CIL*, XVI, 44; *TIR*, L, 35, p. 22; W. Tomascheck, *RE*, I, 1896, col. 1697, s.v. *Altinum*; Al. Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, București, 1991, p. 28, 66, 156, 214, 215, 230; V. Velkov, *Cities in Thrace and Dacia in Late Antiquity*, Amsterdam, 1977, p. 67, 105, 114, 162; Al. Madgearu, *Few Notes on Two Placenames of Getic Origin in Procopius, De Aedificiis*, în *Thraco-Dacica*, XX, nr. 1-2, 1999, p. 309-310; M. Zahariade, *Moestia Secunda, Scythia și Notitia Dignitatum*, București, 1988, p. 119; M. Irimia, în *Pontica*, I, 1968, p. 379-408; R. Vulpe, în *Pontica*, 5, 1972, p. 218-219.

³ G. Custurea, *Circulația monedei bizantine în Dobrogea (sec. IX-XI)*, Constanța, 2000, p. 151, nr. 94: Satu Nou (Oltina). Monedele bizantine aparțin împăraților: Theophilus, Leon VI, Vasile II–Constantin VIII, Roman III, Constantin IX și Constantin X. Sigiliile se află în studiu la autorul prezentei lucrări.

Proprietarul sigiliului a fost, așadar, Grigore Mavrokatalon, înalt personaj de rang militar și politic aparținând unei familii aristocratice, de origine macedoneană⁴, de la care se cunosc mai multe piese similare (sigilii) deja publicate și care au fost descoperite în câteva localități situate pe teritoriul României și Bulgariei.

Din România, cu excepția exemplarului prezentat de noi în lucrarea de față, se mai cunosc încă două sigilii ale lui Grigore Mavrokatalon (în continuare G. M.) care au fost descoperite la *Noviodunum* (Isaccea de astăzi, pe Dunăre – fig. 1, nr. 1). Ambele au legende (inscripții) metrice, fără reprezentări iconografice și fără mențiunea vreunor funcții sau titluri deținute de G. M.⁵

Din Bulgaria au fost publicate încă patru piese, dintre care trei au fost găsite la Silistra (*Dristra*) și una la Preslav⁶. Sigiliile lui G. M. descoperite la Silistra au reprezentat pe avers numai bustul Sf. Dumitru, iar cel găsit la Preslav are imprimată, ca și cel de la Oltina, imaginea aceluiași sfânt, în picioare, cu lancea și scutul. În ceea ce privește titlurile și funcțiile lui G. M., consemnate de aceste patru sigilii din Bulgaria, situația se prezintă astfel: 1. Sigiliul de la Preslav, descoperit în așa numitul „edificiu administrativ” (datat la 1081), menționează că G. M. era în acel moment *patrikios* și *strategos*⁷; 2. Două dintre sigiliile de la Silistra consemnează titlul și funcția de *anthypatos* și *katapano*⁸; 3. În fine, un ultim sigiliu de la Silistra menționează numai titlul de *katapano*⁹. Facem observația că, exceptând cele două sigilii cu inscripție metrică, găsite la *Noviodunum* (Isaccea) și care sunt identice, toate celelalte exemplare (de la Silistra, Preslav și Oltina) au fost executate cu matrițe diferite. Același lucru era observat și de V. Laurent în legătură cu alte patru sigilii aparținând aceluiași personaj dar al căror loc de descoperire nu se cunoaște¹⁰. Constatăm astfel că, deși numărul de sigilii cunoscute ca aparținând lui G. M. este relativ mare, 11 exemplare, ele diferă, atât în ceea ce privește dimensiunile, cât și inscripțiile și iconografia, fiind imprimate cu *boullôtèrion*-i (clești sigilari) diferiți.

Reamintim că, pe sigiliul de la Oltina („Capul dealului”), G. M. este menționat în tripla calitate de *patrikios*, *anthypatos* și *katapano*. Personajul nostru a fost identificat, pe bună dreptate, cu prietenul și generalul lui Alexios I Komnenos, amintit de două ori în opera Anei Komnena, *Alexiada*, în legătură cu luptele dintre bizantini și pecenegi, care s-au purtat în Balkani și la Dunărea de Jos în anii 1087–1088¹¹. G. M. a fost unul dintre sfătuitoarii și prietenii lui Alexios I, lucru dovedit și de faptul că împăratul l-a răscumpărat de la pecenegi, când a căzut prizonier, contra sumei de 40.000 de *nomisme*¹². Subliniem că războaiele dintre pecenegi și bizantini, care s-au încheiat în anul 1091 cu victoria celor din urmă, la Leunion, au fost deosebit de violente și s-au desfășurat, în mare parte, pe teritoriul *themi Paradunavon = Paristrion*, care includea și actuala provincie istorică Dobrogea, unde se află localitățile Silistra (*Dristra*), Oltina (*Altina*) și Isaccea (*Noviodunum*) – vezi fig. 2¹³.

În ceea ce privește stabilirea unei cronologii absolute sau relative a sigiliilor lui G. M. se poate spune că n-au lipsit încercările și argumentările. Cu toate acestea, lucrurile nu se clarifică cu ușurință. Astfel, I. Jordanov consideră că sigiliul de la Preslav, pe care G. M. apare ca *patrikios* și *strategos*, se poate data, în funcție de contextul descoperirii, până în anul 1081, titlul și funcția respectivă fiind inferioare celor înscrise pe celelalte sigilii. În opinia aceluiași autor, după încoronarea lui Alexios I Komnenos ca împărat, în anul 1081,

⁴ J.-Cl. Cheynet, C. Morrisson, *Texte et image sur les sceaux byzantins: les raisons d'un choix iconographique*, în SBS, 4, 1994, p. 29.

⁵ I. Barnea, *Sigilii bizantine inedite din Dobrogea (III)*, în *Pontica*, 23, 1990, p. 323, nr. 10; idem, *Les sceaux byzantins mis au jour a Noviodunum*, în SBS, 2, 1990, p. 158; idem, *Noviodunum în lumina sigiliilor bizantine*, în SCIVA, 48, 1997, 4, p. 357; I. Jordanov, *Sceaux de deux notables byzantins de la fin du XI-e s.*, în EB, 3, 1981, p. 95-96.

⁶ I. Jordanov, *op.cit.*, p. 94-95; idem, *Unveröffentliche byzantinische Bleisiegel aus Silistra (I)*, în *Izvestija-Varna*, 19(34), 1983, p. 102-103, 110, nr. 5, 6, 7; idem, în *Dobroudža*, p. 198, tabelul IV; I. Barnea, *op. cit.*, în SBS, 2, 1990, p. 158.

⁷ I. Jordanov, *op.cit.*, 1981, p. 96; idem, *op. cit.*, 1983, p. 102-103.

⁸ *Ibidem*, p. 102, nr. 5 și 6.

⁹ *Ibidem*, p. 102, nr. 7.

¹⁰ V. Laurent, în BZ, 62, 1969, I, p. 230-231.

¹¹ *Alexiada*, VII.2.3. și VII.3.4.; I. Jordanov, *op. cit.*, 1981, p. 96-97; idem, *op. cit.*, 1983, p. 102-103; I. Barnea, *op. cit.*, SBS, 2, 1990, p. 158; Al. Madgearu, *The Military Organisation of Paradunavon*, în BSI, 60, 1999, 2, p. 430.

¹² Ana Comnena, *Alexiada*, VII.2.3.; I. Barnea, în DID³, p. 148.

¹³ În legătură cu aceste evenimente există o foarte bogată literatură din care menționăm: A.A. Vasiliev, *Histoire de l'Empire byzantine*, II, Paris, 1932, p. 12-13; G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, New Brunswick–New Jersey, 1957, p. 318-319; I. Barnea, în DID³, p. 146-153; P. Diaconu, *Les Petchénègues aus Bas-Danube*, București, 1970, p. 112-133; V. Spinei, *Marile migrații din estul și sud-estul Europei în secolele IX–XIII*, Iași, 1999, p. 134-138; Al. Madgearu, *Dunărea în epoca bizantină (secolele X–XII): o frontieră permeabilă*, în RI, 10, 1999, 1-2, p. 48-51; idem, *The Military Organization of Paradunavon*, în BSI, 60, 1999, p. 436-437.

ar fi avut loc și promovarea (avansarea) lui G. M. la rangul de *anthypatos* și *katepano* (așa cum apare pe sigiliile de la Silistra). Același autor înclină să creadă că personajul nostru este posibil să-și fi pierdut viața cu ocazia înfrângerii bizantinilor la Silistra de către pecenegi, în 1088, mai ales că el nu mai este amintit de nici o sursă după această dată. Jordanov este de părere că sigiliile de la Silistra nu s-ar putea data între 1081 și 1088 deoarece, spune el, orașul era ocupat de pecenegi iar destinatarul scrisorilor (dacă era un bizantin) nu se putea afla acolo¹⁴. Argumentarea respectivă, deși pare logică, nu ține seamă de faptul că, necunoscând condițiile de descoperire a acestor sigilii, e greu de stabilit care a fost în realitate situația destinatarilor și cine erau aceștia. Autorul bulgar consideră, totuși, în mod surprinzător, în articolul său din 1983, că datarea sigiliilor care conțin titlul de *anthypatos* și funcția de *katepano* trebuie plasată mai timpuriu, în deceniile șase sau șapte ale secolului XI¹⁵. El nu admite nici o eventuală datare după anul 1091¹⁶.

Cât despre cele două sigilii de la Isaccea (*Noviodunum*), cu legendă metrică, ele au fost datate de I. Barnea în „anii 80 ai secolului XI”¹⁷.

În ceea ce privește sigiliul de la Oltina, noi credem că el este mai apropiat, iconografic și epigrafic, de acela descoperit la Preslav¹⁸. Ambele piese au reprezentată pe avers imaginea Sf. Dumitru, în picioare, cu nimb, lance și scut iar în inscripțiile de pe revers este menționat, în amândouă cazurile, titlul de *patrikios*. Aceste observații sugerează o apropiere în timp între cele două sigilii, cel de la Oltina, credem noi, succedând imediat celui de la Preslav. Spre o atare concluzie ne conduc, măcar în parte și similitudinile iconografice în ceea ce privește redarea imaginii Sf. Dumitru de pe aversul celor două piese, de la Preslav și Oltina, cu cea de pe sigiliul lui Alexios Komnenos descoperit la *Sirmium*, recent publicat și datat, cu suficientă precizie, în perioada 1078/1079-1081, deci până la încoronarea sa ca împărat¹⁹. Reamintim că G. M. a fost unul dintre consilierii și prietenii lui Alexios într-o vreme în care marile familii aristocratice din a doua jumătate a secolului XI aveau reprezentate pe sigilii, cu predilecție, imaginile unor sfinți militari (Sf. Gheorghe, Sf. Theodor, Sf. Dumitru), nu neapărat în semn de devoțiune religioasă cât, mai ales, ca o caracteristică a modei timpului²⁰. Sigiliul de la Oltina, prin inscripția de pe revers, consemnează avansarea în rang a lui G. M. ca *anthypatos* și *katepano*, eveniment care trebuie să fi avut loc după încoronarea lui Alexios I, deci în primii ani ai deceniului IX din secolul XI²¹. Din acest punct de vedere situația este similară cu aceea a unui alt personaj cunoscut în Dobrogea și prin sigilii. Este vorba despre Demetrios Katakalon a cărui carieră a fost recent comentată de P. Diaconu²². Demetrios a fost: mai întâi *patrikios* și *strategos*, apoi *patrikios* și *katepano* de *Paradunavon*, iar ulterior *anthypatos*, *patrikios* și *katepano* de *Paradunavon*, în continuare cariera sa evoluând într-o ordine normală²³. Similitudinea este evidentă, mai ales că Demetrios Katakalon s-a aflat la conducerea *Paristrionului* (*Paradunavon*) cu ceva timp mai înainte de G. M. și anume în deceniile V sau VI ale secolului XI, când el a deținut funcția de *katepano*²⁴.

Cele trei sigilii de la Silistra care au pe avers bustul Sf. Dumitru, iar pe revers menționează numai titlul de *anthypatos* și (sau) funcția de *katepano*, deținute de G. M., constituie, de bună seamă, un lot omogen care, judecând din punctul de vedere al carierei personajului nostru se situează cronologic după sigiliile de la

¹⁴ I. Jordanov, *op. cit.*, 1981, p. 97; idem, *op. cit.*, 1983, p. 103.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Op.cit.*, în *Pontica*, 23, 1990, p. 323.

¹⁸ Vezi nota 6.

¹⁹ L. Maximović, M. Popović, *Les sceaux byzantins de la region danubienne en Serbie*, în *SBS*, 2, 1990, p. 215-216.

²⁰ J.-Cl. Cheynet, C. Morisson, *Texte et image sur les sceaux byzantins: les raisons d'un choix iconographique*, în *SBS*, 4, 1994, p. 28-30; J.-Cl. Cheynet, C. Morisson, W. Seibt, *Sceaux byzantins de la collection Henri Seyring. Catalogue raisonné*, Paris, 1991, nr. 53, 158; N. Oikonomides, *A Collection of Dated Byzantine Lead Seals*, *Dumbarton Oaks*, 1986, p. 89-90, nr. 91; I. Barnea, *op. cit.*, în *Pontica*, 23, 1990, p. 324, nr. 11; idem, *Sceaux byzantins inédits de Dobroudja*, în *ÉBPPB*, III, 1997, p. 95-96, nr. 4; W. Seibt, M.L. Zarnitz, *Das byzantinische Bleisiegel als Kunstwerk*, Wien, 1997, p. 93-94, 100-101, nr. 2.3.4, 2.3.10 și 2.3.11.

²¹ I. Jordanov, *op. cit.*, 1981, p. 96, ajunge la aceeași concluzie comentând unul din sigiliile de la Silistra.

²² P. Diaconu, *Contribution à la connaissance de l'histoire de la Dobroudja en base de quleques sceaux*, în *Dacia*, N.S., XXXVI, 1992, p. 179-181, unde apare și bibliografia anterioară.

²³ Vezi comentariul lui P. Diaconu, *op. cit.*, p. 180.

²⁴ *Ibidem*, p. 181. Despre acest personaj s-a scris relativ mult, vezi: N. Bănescu, *Les duchés byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie*, Bucurest, 1946, p. 95-97; I. Barnea, în *DID*³, p. 154, 322; I. Jordanov, *op. cit.*, 1981, p. 92-94, 97; Al. Madgearu, *op. cit.*, în *BSI*, 60, 1999, 2, p. 425, 431.

Preslav și Oltina când G. M. se afla la jumătatea carierei sale²⁵. În opinia noastră, după avansarea în rang a lui G. M. ca *anthypatos* și *katapano*, acesta schimbă, probabil, imaginea Sf. Dumitru de pe aversul sigiliilor sale, de la aceea în care sfântul respectiv era redat în picioare, cu cea a bustului acestuia. Faptul că ele au fost găsite (toate trei) la Silistra este interesant dar nu suntem în măsură, cel puțin în acest moment, de a oferi o explicație mulțumitoare în ceea ce privește prezența lor acolo. Oricum, credem că ele se pot încadra cronologic către sfârșitul deceniului IX al secolului XI dată după care G. M. nu mai este menționat de nici un alt izvor. Celelalte două piese, cu legendă metrică, găsite la Isaccea (*Noviodunum*), sunt mai greu de plasat cronologic datorită tocmai lipsei oricărei mențiuni legate de titlurile sau funcțiile lui G. M.²⁶.

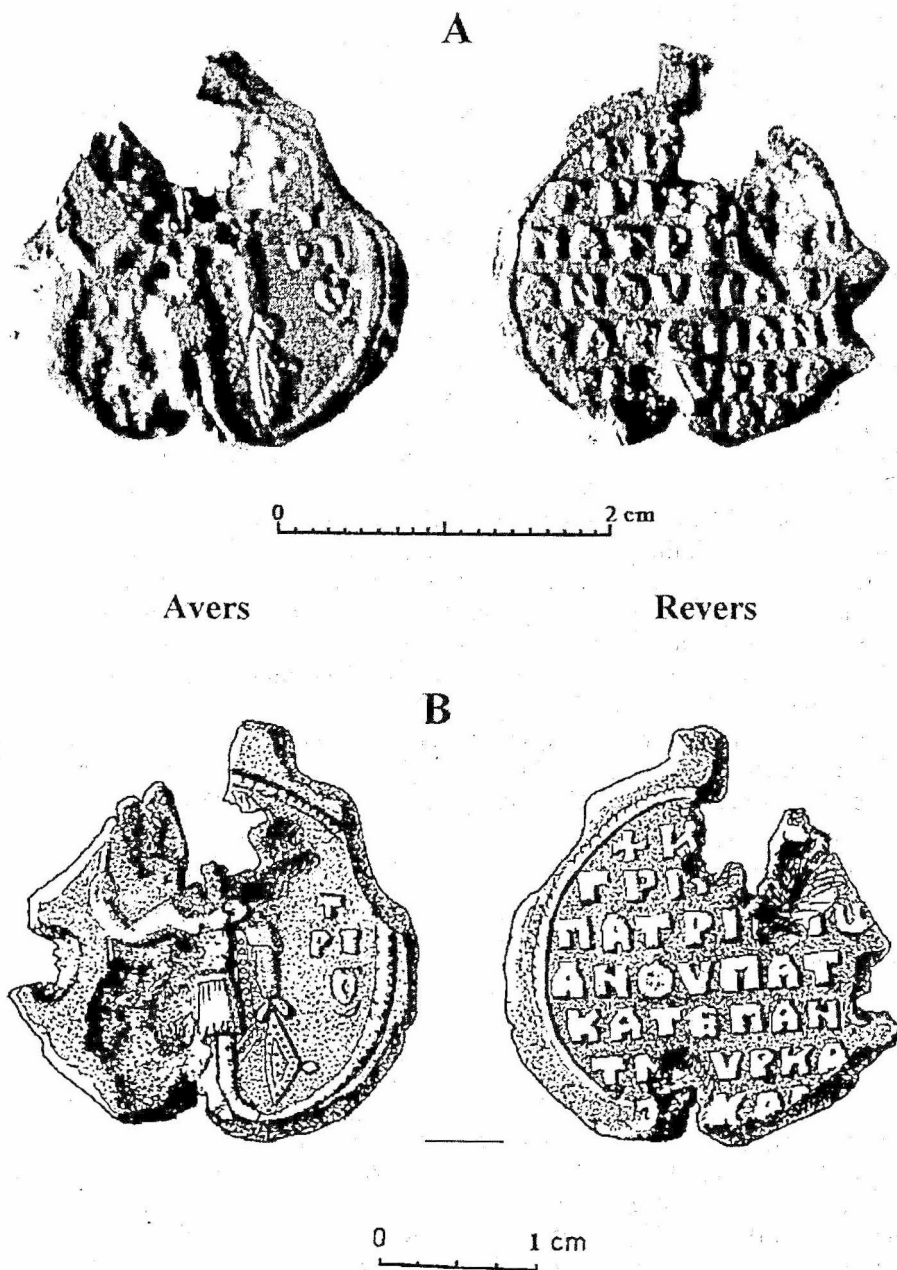

Fig. 1. Sigiliul lui Gregorios Mavrokatalon (A. foto; B. desen).

²⁵ Vezi nota 6.

²⁶ Vezi nota 5.

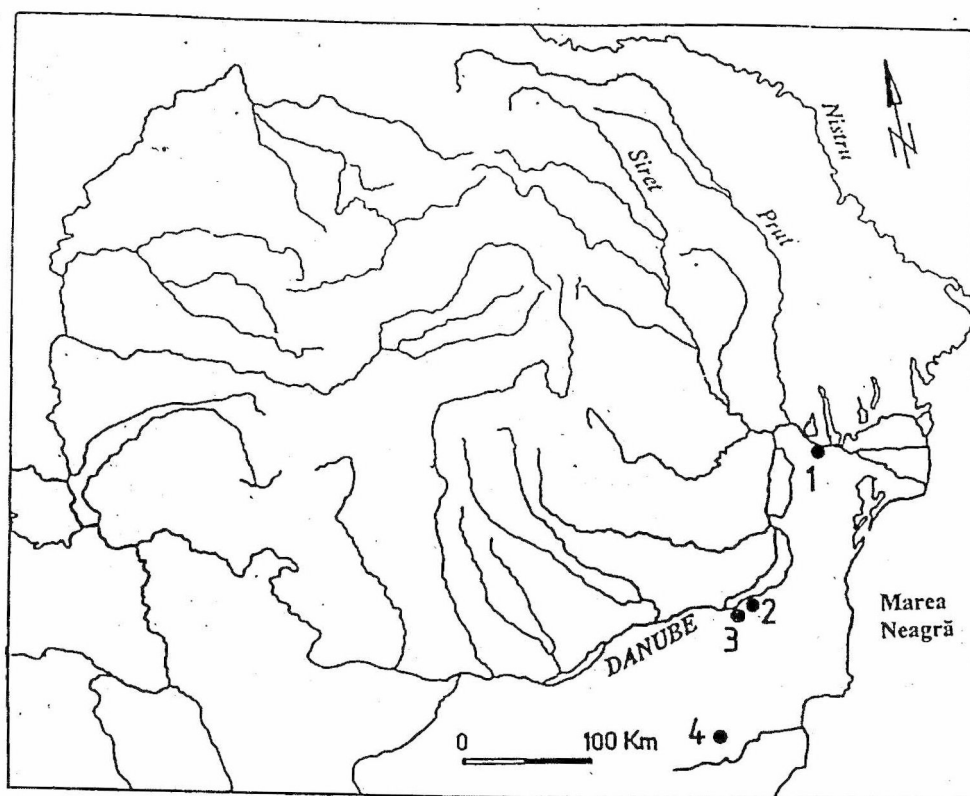

Fig. 2. Localitățile în care s-au descoperit sigiliile de la Gregorios Mavrokatalon: 1. Isaccea, 2. Oltina, 3. Silistra, 4. Preslav.

O altă problemă care se cere rezolvată este aceea legată de provincia pe care G. M. a condus-o în calitate de *katepano*. Deși pe nici unul dintre sigiliile sale, cunoscute până în prezent, nu apare numele vreunei *thème* nu trebuie considerat, în opinia noastră, că G. M., în calitate de general și consilier al lui Alexios I Komnenos se afla, pur și simplu la dispoziția împăratului, fără a fi fost conducătorul unei provincii²⁷. Faptul că pe aceste sigilii nu este menționat numele nici unei provincii nu este un lucru surprinzător, situația nefiind singulară. D. Tsougarakis, studiind sigiliile bizantine din insula Creta observă că există cazuri în care un *strategos*, precum Lycastos, era posesorul unui sigiliu pe care el apare ca „hypatos, imperial spatharios and strategos” (fără mențiunea provinciei) și un altul în care același personaj este amintit drept „hypatos, imperial spatharios and strategos of Kephallenia”²⁸. Cercetătorul grec conchide că este dificil de precizat care sunt cauzele acestui fenomen, deși el nu ar trebui să ne surprindă²⁹. Un caz similar este acela al lui Andronicos Philokales, cunoscut ca *dux* al Bulgariei și care este menționat pe un sigiliu numai în calitate de *katepano*, fără precizarea numelui provinciei³⁰.

În concluzie, considerăm că nu greșim dacă admitem că G. M. a fost *katepano* de *Paradunavon* după anul 1081 și până, eventual, în 1091 când, după victoria de la Lebunion, ca șef al *thèmei* respective, este menționat în sursele literare și sfragistice Leon Nikéritès³¹.

²⁷ Așa cum susține I. Jordanov, *op. cit.*, 1981, p. 97. I. Barnea nu comentează această problemă, vezi: *op. cit.*, în *SBS*, 2, 1990, p. 158; idem, *op. cit.*, în *Pontica*, 23, 1990, p. 323. Nici Gh. Mănușu-Adameșteanu, *Aspecte ale politicii împăratului Alexios I Comnenul la Dunărea de Jos în lumina ultimelor descoperiri sfragistice și numismatice*, în *RI*, 6, 1995, 3-4, p. 349, nu adoptă o atitudine clară în această privință. Mai nou, Al. Madgearu, *op. cit.*, în *BSI*, 60, 1999, 2, p. 430-431, este de părere, ca și noi, că G. M. trebuie considerat drept *katepano* al *thèmei Paradunavon* “before and after 1088”.

²⁸ D. Tsougarakis, *The Byzantine Seals of Crete*, în *SBS*, 2, 1990, p. 140.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ I. Jordanov, *Pečatite ot strategata v Preslav*, Sofia, 1993, p. 160-161, nr. 323.

³¹ P. Diaconu, *op. cit.*, 1992, p. 181-182; Gh. Mănușu-Adameșteanu, *op. cit.*, 1995, p. 349-350; I. Barnea, în *DID*³, p. 153-154; Eug. Stănescu, *Beiträge zur Paristrion-Frage*, în *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft*, XVII, 1968, p. 47-48; Em. Condurachi, I. Barnea, P. Diaconu, *Nouvelles recherches sur le Limes byzantin du Bas-Danube aux Xe-XIe siècles*, în *Thirteen International Congress of Byzantine Studies, Oxford 1966. Main Papers*, Oxford, VI, 1966, p. 14-15; I. Barnea, *op. cit.*, în *SBS*, 2, 1990, p. 159; Al. Madgearu, *op. cit.*, în *BSI*, 60, 1999, 2, p. 430-431.

Încheiem scurtul nostru comentariu cu observația că apariția sigiliului lui G. M. la Oltina, punctul „Cetatea de la Capul dealului”, ridică unele probleme și sub aspect arheologic deoarece încă nu se cunoaște foarte bine întinderea cronologică a unor fortificații și așezări de pe *limes*-ul bizantin dobrogean în secolele X–XII³². Credem că efectuarea unor sondaje sau săpături arheologice la Oltina, în punctul amintit, ar aduce multe lămuriri din acest punct de vedere.

A NEW BYZANTINE SEAL FOUND AT OLTINA (CONSTANȚA COUNTY)

SUMMARY

The author presents a lead seal (fig. 1. A, B) recently found in the ruins of a byzantine fort near Oltina (ancient Altinum – Ἀλτῖνα, see *Not.Dign.*, Or. XL, 28; Procopius Caes., *De Aedif.* IV, 7, 9) on the Lower Danube, in Dobroudja. The seal belonged to Gregorios Mavrokatalon, who was a general and adviser of the emperor Alexios Komnenos, during the war against the Patzinaks in the years 1087-1089. In the 9th decade of the 11th century, Gregorios was *patrikios*, *anthypatos* and *katepano* of the *Paradunavon* (*Paristrion*) thème. Other ten seals of the same person are known. Some of them were discovered at Preslav, Silistra (*Dristra*) and Isaccea (*Noviodunum*) – see fig. 2.

FIGURES EXPLANATION

Fig. 1. The seal of Gregorios Mavrokatalon (A. photo; B. drawing).

Fig. 2. The map with the points where the seals of Gregorios Mavrokatalon were found: 1. Isaccea, 2. Oltina, 3. Silistra, 4. Preslav.

³² Pentru problematica complexă privind *limes*-ul bizantin dobrogean în secolele X–XII vezi discuțiile mai recente la: Gh. Mănușu-Adameșteanu, *op. cit.*, 1995, p. 213-246; Al. Madgearu, *op. cit.*, în *RI*, 10, 1999, 1-2, p. 41-55; idem, *op. cit.*, în *BSI*, 60, 1999, 2, p. 421-446.